

JULIUSZ BARDACH (Warszawa)

Z najnowszych badań nad historią prawa litewskiego

W 400-lecie założenia Uniwersytetu Wileńskiego i 450-lecie wydania I Statutu Litewskiego ukazał się — jako że jubileusze są zawsze elementem ułatwiającym publikację — niewielki, ale zwarty i bogaty treściowo zbiór studiów i materiałów z historii prawa na Litwie w XV - XIX w. * Zespół redakcyjny w składzie: V. Andriulis (red. nacz.), V. Radeliusas i S. Vansevičius jest jednocześnie trzonem zespołu autorskiego, jako że na pięć zamieszczonym w tomie rozpraw cztery są pióra wyżej wymienionych badaczy.

V. Andriulis zajął się podstawowymi zasadami prawa karnego i procedury karnej w *Sudiebniku* Kazimierza Jagiellończyka. Wydany niedawno ponownie i poprzedzony wstępem J. Jurginisa *Sudiebnik*¹ budzi coraz większe zainteresowanie nauki. Zmarły w 1960 r. K. Jablonskis poświęcił mu osobny podrozdział w pośmiertnie wydanej książce o źródłach do historii Litwy², a rosyjska badaczka I. P. Starostina opublikowała dwie cenne rozprawy³, z których pierwszą Andriulis mógłby wykorzystać. Podejście obu autorów jest zresztą różne. V. Andriulis zajął się badaniem porównawczym, zestawiając przepisy prawno-karne *Sudiebnika* z odpowiednimi przepisami wcześniejszych *Iura Prutenorum*⁴,

* *Teisės bruožai Lietuvoje XV - XIX, Teisės Istorijos Studijos I, Lietuvos TSR Mosklų Akademijs. Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, Vilnius 1980, ss. 127.*

¹ *Kazimiero Teisynas (1468 m.), Acta Historica Lituania I, Vilnius 1967.*

² K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979, s. 183 - 186.

³ I. P. Starostina, *O miestie Sudiebnika Kazimira 1468 g. w prawie Wielikogo Kniażestwa Litowskogo*, w: *Kulturnyje swiazi narodow Wostocznoj Jewropy w XVI w.*, Moskwa 1976, s. 94 - 113 oraz *Niekotoryje osobiennosti razwitijsa prawa wostocznoślawianskich zemiel w Wielikom Kniażestwie Litowskom*, w: *Rossija, Polska i Priczernomorje w XV - XVIII w.*, Moskwa 1979, s. 118 - 134.

⁴ W nauce polskiej prawem Prusów zajmował się z powodzeniem J. Matuśzewski edytor *Iura Prutenorum* (Toruń 1963) oraz autor artykułu recenzyjnego z książki W. T. Paszuto, *Pomiezanijs. Pomiezanskaja Prawda...*, Moskwa 1955, zamieszczonego w „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*”, IV, 1958, z. 1.

gdy I. P. Starostina zajmuje się kwestią zakresu terytorialnej rozciągłości obowiązywania *Sudiebnika*. Przeprowadza ona tezę, że *Sudiebnik* był prawem przeznaczonym dla Litwy ściślejszej, tj. województw wileńskiego i trockiego, gdy ziemie zachodnioruskie posiadały osobne, wydane im przez Kazimierza Jagiellończyka, przywileje ziemskie, których treści dadzą się wyodrębnić ze znanych późniejszych i rozszerzonych przywilejów ziemskich jego następców. W przywilejach tych I. P. Starostina śledzi treści analogiczne lub zbliżone do norm zawartych w *Sudiebniku* i wypowiada pogląd, że władza wielkoksiążęca dokonywała tą drogą zbliżenia prawa w poszczególnych regionach tak zróżnicowanego pod względem stopnia społeczno-ekonomicznego rozwoju, składu etnicznego i charakteru wyznaniowego organizmu, jakim było ówczesne Wielkie Księstwo Litewskie.

Następne studium pióra S. Vansevičiusa dotyczy zakresu władzy wielkoksiążęcej i roli panów-rady, która z ciała konsultacyjnego przetrwała w organ władzy o określonych — i niemalych — kompetencjach. Polemizując z poglądem, że Rada wielkoksiążęca przerosła władzę wielkiego księcia i podkreślając — najśluszniej — szeroki zakres jego uprawnień aż do unii lubelskiej, S. Vansevičius zwraca uwagę na znany fakt, że w czasie długotrwałych absencji władcy, przebywającego częściej w Koronie, władzę — w jego zastępstwie — sprawowała Rada. Nawiązuje on do wypowiedzianego w swoim czasie przeze mnie poglądu⁵, że w monarchicznym modelu państwa ten stan rzeczy obniżał prestiż najwyższych urzędów, które miały charakter urzędów dworskich. Ich aury i powaga ulegały pomniejszeniu, gdy brakło naturalnego ośrodka w postaci monarchy, wokół którego by się skupiały. Stąd m.in. opozycja panów wobec unii, ich dążenie do ugruntowania odrębnej państwowości litewskiej, w której mogliby współdecydować w warunkach dających im pełnię politycznej satysfakcji.

Przekładami łacińskimi I Statutu litewskiego z 1529 r. zajął się V. Raudeliūnas, do czego dało mu asumpt odkrycie niedawno w mieście Pforte (NRD) nieznanego dotąd rękopisu łacińskiego sporządzonego na zamku krakowskim w 1531 r., a więc bliskiego bardzo czasowi powstania oryginalnej redakcji ruskiej⁶. V. Raudeliūnas zestawia rękopis z Pforte z rękopisem puławskim datowanym na podstawie znaków wodnych na 1538 r. (ściślej byłoby powiedzieć — od 1538 r.). Te oba spisy (ogółem znamy cztery w języku łacińskim) mają istotne znaczenie dla badań nad Statutem, choć — zdaniem Autora — oba są kopiami z niezachowanego przekładu pierwotnego.

⁵ J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV - XVII w.*, Warszawa 1970, s. 45.

⁶ V. Raudeliūnas, *Pirmojo Lietuvos Statuto nuorašai lotynų kalba*, „Bibliotekų Darbas”, 1974, nr 4, s. 35.

V. Raudeliūnas wypowiada pogląd, że ówczesny kanclerz litewski Olbrycht (Wojciech) Gasztold nie był — jak sądził T. Czacki — twórcą ani tłumaczem I Statutu, jakkolwiek odegrał z tytułu swego urzędu i pozycji niemałą rolę przy powstaniu tego wybitnego pomnika prawa. Pogląd ten w istocie nie różni się od wypowiedzianego przez S. Łazutkę, który przyjmował na zasadzie danych pośrednich kierowniczą rolę Gasztolda, ale widział prace nad Statutem 1529 r. jako dzieło zespołu, którego trzon stanowił personel kancelarii wielkoksiażącej⁷. Nie ustosunkował się natomiast V. Raudeliūnas do wypowiedzianej przeze mnie hipotezy, że wśród redaktorów i — dodają teraz — tłumaczy na łacinę I Statutu mogli być czynni, zamieszkali wówczas w Wilnie, dwaj doktorzy praw: Jerzy Taliat z Ejszyszek i Wacław Czyrka, obaj rodowici Litwini i obaj kanonicy kapituły wileńskiej⁸, którzy reprezentowali wysoki poziom nauki prawa, łącząc to ze znajomością realiów prawa i życia Wielkiego Księstwa⁹.

Kolejna rozprawa, druga pióra S. Vansevičiusa, dotyczy sądu i procesu według I Statutu litewskiego. Autor śledzi przemiany procesu, początkowo skargowego, w kierunku procesu inkwizycyjnego, wiążąc to z przemianami społecznymi, aktywizującymi rolę sądu w ochronie istniejącego porządku. Warto zauważyć, że w pominiętej polskiej literaturze przedmiotu¹⁰ K. Koranyi wskazał na związki zachodzące między przepisami karnymi I Statutu a prawem rzymskim i niemieckim. W szczególności podkreślił on wprowadzenie przez I Statut — nieznanego prawu polskiemu — romanistycznego zapewne przepisu, że w razie nieprawdziwego oskarżenia fałszywy oskarżyciel miał być karany taką karą, jaka groziłaby obwinionemu. Przepis ten wraz z zobowiązaniem, że gospodar nie będzie nikogo karał „na zaocznoje powiedanije”, nawet, gdyby chodziło o *crimen leasae maiestatis*, umacniał osobiste prawa i wolności, oczywiście przede wszystkim szlachty. Różnicowanie społeczne prowadziło więc nie tylko do powstania procesu inkwizycyjnego (tak było głównie w stosunku do warstw niższych), ale i do ograniczenia możliwości wydawania wyroków skazujących bez dostatecznych dowodów (dowodem było dopiero zgodne zeznanie 2 lub 3 świadków), co wraz

⁷ S. Łazutka, *I Litowski Statut — feodalny kodeks Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Vilnius 1973 (1974), s. 147.

⁸ J. Bardach, *Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego — pomniki prawa doby Odrodzenia*, „Kwart. Hist.”, R. LXXXI, 1974, nr 4, s. 755.

⁹ Charakterystyki obu daje J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, Poznań 1972, s. 41 - 43.

¹⁰ Wymienić tu należy J. Adamusa, *O wstępnych aktach procesu litewskiego (do II Statutu)*. *Garść notatek*, „Ateneum Wileńskie”, XII, 1937, s. 205 - 281 i K. Koranyiego, *O niektórych postanowieniach karnych Statutu litewskiego z r. 1529. Studium prawno-porównawcze*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 400-letniej rocznicy wydania I Statutu litewskiego* pod red. S. Ehrenkreutza, Wilno 1935, s. 123 - 158.

z zagrożeniem karą talionu nieuczciwemu delatorowi miało zapewnić sprawiedliwe — w ówczesnym zakresie tego pojęcia uznającego nierówność stanów — orzecznictwo sądów w sprawach karnych.

Ostatnia, piąta rozprawa odbiega swoją treścią od pozostałych. Poświęcona jest bowiem problematyce granicznej między historią historiografii a historią doktryn politycznych. Dotyczy ona poglądów Joachima Lelewela na państwo. Autor tej rozprawy Z. Nemavičius zajął się J. Lelewel, który w czasie swej bytności w Wilnie jako profesor tamtejszego Uniwersytetu wywarł istotny wpływ na sposób myślenia całego pokolenia inteligencji Litwy historycznej. Wywody Autora niewątpliwie zyskałyby, gdyby uwzględnił wyniki badań zawarte w monografii F. Bronowskiego o kształtowaniu idei republikańskiej u Lelewela¹¹ oraz uwagi J. Adamusa o formowaniu się poglądów Lelewela na państwo i prawo¹².

Na marginesie sformułowanych wyżej uwag należy wyrazić ubolewanie, że polska literatura naukowa, nie dociera w całości do badaczy, którym jest niezbędna. Jest w tym i nasza wina, bo wynika to z braku dostatecznej troski o to, by polska literatura naukowa znajdowała się w tych wszystkich ośrodkach, do których powinna i musi dochodzić.

W drugiej części omawianego tomu zamieszczono przyczynki i materiały źródłowe dotyczące dziejów Uniwersytetu Wileńskiego. Przepisy porządkowe z XVII - XVIII w. dotyczące studentów opublikował V. Raudeliūnas. V. Andriulis z kolei przedstawił epizod dotyczący przekazania przez cesarza Pawła I w 1800 r. Akademii Wileńskiej z powrotem pod zarząd zakonu jezuitów. Zakon ten — jak wiadomo — w Rosji nie został rozwiązany i utrzymał się tam, mimo kasaty przez papieża, aż do jego restytucji w dobie Świętego Przymierza. Przekazanie Uczelni nie doszło jednak do skutku, gdyż wstrzymał je w roku następnym nowy cesarz Aleksander I, związany przyjaźnią z księciem Adamem Czartoryskim, a w 1803 r. przekształcił Akademię Wileńską w Cesarski Uniwersytet.

Zainteresują też czytelnika sformułowane przez I. Daniłowicza założenia wykładu prawa krajowego na Uniwersytecie Wileńskim w 1820 r. oraz zakres tematyczny tego przedmiotu określony przez ułożone — również przez I. Daniłowicza w 1817 r. — pytania egzaminacyjne obejmujące także prawo koronne i korekturę pruską.

Nowe materiały wydobyte z Centralnego Archiwum Historycznego w Leningradzie dotyczą dziejów zamknięcia Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 r. Po powstaniu listopadowym komisja rządowa w Petersburgu powołana do reorganizacji administracji tzw. Kraju Zachodniego zamierzała utworzyć — obok Wileńskiego — drugi Uniwersytet na tym te-

¹¹ F. Bronowski, *Idea gminowładztwa w polskiej historiografii (Geneza i formowanie się syntezy republikańskiej J. Lelewela)*, Łódź 1969.

¹² J. Adamus, *Lelewel jako historyk prawa*, CPH, t. XIV, z. 2, 1962.

renie. Jednak ówczesny cywilny gubernator mohylewski M. Murawiew (później przezwany Wieszatelem) przedstawił memorandum, że Uniwersytet w Wilnie, w którym żyje duch jego byłego kuratora księcia Adama Czartoryskiego, jest niebezpiecznym ośrodkiem separatyzmu i agitacji antyrządowej. Argumentacja ta przekonała Mikołaja I. W rezultacie wbrew pierwotnym projektom komisji rządowej, Uniwersytet Wileński, uległ likwidacji.

Witając z satysfakcją ukazanie się pierwszego tomu wydawanej przez Akademię Nauk Litewskiej SRR seryjnej publikacji poświęconej historii prawa należy wyrazić nadzieję, że w ślad za nim będą ukazywać się następne, przynosząc nowe wyniki badań litewskich kolegów, które śledzimy z sympatią i uwagą.

